

רבי נתן בן יעקב בלחן – האיש ויצירתו

עובדיה מרגלית

בין המשוררים שפעלו ויצרו באלג'יריה¹ במאות הי"ז-י"ח עולה שמו של הפייטן, רבי נתן בן יעקב בלחן, שלולא עבודת המחקר² שהעמידה מהדורה בת ארבעים וששה פיוטים מיצירתו הכוללת: דברי רקע על יהדות אלג'יריה, מהדורת הפיוטים בליווי הסבר וניתוח ספרותי, לא היו מגיעות אלינו ידיעות על אודותיו וכתביו, והם היו נשארים עדיין טמונים בכתבי היד, מבלי שאיש יכיר ואו ידע על קיומם. כאן אנסה להציג את האיש ולהעלות אותו לתודעה מעבר למה שעבודת המחקר כבר הציגה.

בראשית דברי, חשוב להקדים ולומר כי המרכז הרוחני באלג'יריה³ שכלל את: קונסטנטין, באגייה, מוסתאגנס, תלמסאן, הונין, אלג'יר ועוד, הפך לאחד המרכזים הרוחניים החשובים בפזורה היהודית, בעקבות פרעות קנ"א ולאחר הגירוש בשנת רנ"ב⁴. יציאתם של המגורשים מספרד לאלג'יריה לא די בכך שניתקה אותם מבתיהם ומעיר מגוריהם הייתה גם כרוכה בכאב ובסבל⁵ רב, שהיה מנת חלקם של המגורשים. בנוסף הטלטלות⁶ שעברו על המגורשים לא שברו את רוחם אלא העניקו תנופה רחבה להתפתחות השירה העברית ולכלל לימודי התורה באלג'יריה⁷. כדברי חזן⁸: "רשימת המשוררים שהגיעו לאלג'יר ואלה ההולכים בעקבותיהם במשך תקופה של קרוב לשלוש מאות שנה היא רשימה נכבדה הן בכמות והן באיכות". הגירת היהודים מספרד לצפ"א והתערותם בחברה שאליה הגיעו, תרמו ועודדו את

¹ סקירת שמות הפייטנים שחיו ופעלו באלג'יריה ראה: ויינשטיין, הקהילות, עמ' 200-217; הנ"ל, אלג'יר (א) עמ' 139-158; הנ"ל, אלג'יר (ב), עמ' 33-49; גלעד-לביא, הקינות, עמ' 17-14; חזן, אלג'יריה, בספר מוצגים שמותיהם של פייטני אלג'יריה, מבוא אודותם ומקצת מיצירתם כהדגמה; מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, עמ' 38-46;

² "מורשתו הפיוטית של רבי נתן בן יעקב בלחן" עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ע, **בהנחייתו של פרופ' אפרים חזן**.

³ על התפתחותו של המרכז היהודי באלג'יריה ראה: ויינשטיין, הקהילות, עמ' 29-35; הירשברג, קהילות, עמ' שמד-שנה; חזן, אלג'יריה, עמ' 11-18.

⁴ חזן, אלג'יריה, עמ' 11-13; הנ"ל השירה, עמ' 26-29; ויינשטיין, הקהילות, עמ' 29-35.

⁵ "והנה דווקא מן העת הקשה הזאת מגיעות לידנו עדויות על חבורות של משוררים הנאחזים בשירה העברית ומוצאים בה עוגן ומקור לתקווה לקראת ימים טובים יותר לתרבות ישראל. חוגי שירם אלו החליפו ביניהם שירים והתחרו זה בזה "מתוך: חזן, אלג'יריה, עמ' 11.

⁶ למשל: "המשבר הגדול בעקבות ויכוח טורטוסה (1414) הביא להתפוררות של 'עדת הנוגנים' ולהתנצרותם של יוסף בן לביא ושלמה דיאפרה" מתוך: חזן, אלג'יריה, עמ' 12. וראה על המשבר השבתאי, שוורצפוקס, אלף שנות, עמ' 60-62.

⁷ על הישוב היהודי באלג'יריה ראה: אלמליח, הקדושים: הירשברג, קהילות, עמ' שמד-שמו: הירשברג, תולדות א', עמ' 39 ואילך; ויינשטיין, הקהילות, עמ' 12-35; שוראקי, קורות היהודים; שוורצפוקס, אלף שנות, עמ' 43 ואילך.

⁸ חזן, אלג'יריה, עמ' 13.

התפתחותם של מרכזי לימוד תורה שהיו גם מרכזים לפיתוח השירה והפיוט.⁹ אט אט המרכז באלג'יריה תופס את מקומו של המרכז הספרדי. זאת ועוד, התנופה¹⁰ שקיבל מחקר השירה והפיוט בצפון אפריקה ובארצות המזרח תרם תרומה רבה בקיום ובהכרה בערכה של השירה העברית בצפ"א, והמאמצים בהעמדת השירה והפיוט כערך תרבותי מרכזי במחקר שהוקדשו לו למעלה משלושים שנה, הבשילו את התנאים לקיומו של המפעל הרחב שמציג את השירה העברית בצפ"א בכלל ולעינינו באלג'יריה¹¹. המחקר בבני אלג'יריה תופס מקום של כבוד וממשיך גם היום לחקור ולהציג פייטנים בני אלג'יריה. להלן נציג את המחקר המציג פייטנים בני אלג'יריה¹²: א' חזן: השירה העברית באלג'יריה¹³; בחינות ספרותיות ביצירתו הפיוטית של רבי שמעון בן צמח דוראן¹⁴; הקינות האיטיות באלג'יר במאות הט"ו-י"ז¹⁵; שירי משפחת גבישון¹⁶; מורשתו הפיוטית של רבי נתן בן יעקב בלחן¹⁷; ועוד¹⁸.

המחקר על תולדות חייו של רבי נתן בלחן מועט והנתונים לוטים בערפל¹⁹, על כן כאן אנסה להתחקות ככל האפשר אחר הביוגרפיה שלו וממנה לדלות פרטים עלהאיש ועל כתיבתו. מהמעט הידוע עליו ניתן ללמוד בוודאות כי שם אביו היה יעקב; זאת

⁹ על המעבר של השירה העברית מספרד לצפ"א ראה: חזן, אלג'יריה, עמ' 9-18: הנ"ל, שלוחות, עמ' 46-52; שוורצפוקס, אלף שנות, עמ' 45-68.

¹⁰ חזן, אלג'יריה, (פתח דבר) עמ' 9.

¹¹ א' חזן, אלג'יריה עמ' 9.

¹² ברשימה זו ראשון יוצג ספרו של א' חזן, וממנו אמשיך ואציין את המחקרים האחרים מן המוקדם אל המאוחר.
¹³ הספר סוקר את המעבר של השירה עברית מספרד לצפ"א ומתמקד באלג'יריה ומציג את המשוררים והפייטנים שפעלו ויצרו באלג'יריה מסוף המאה התשיעית, רבי יהודה בן קורייש- רבי יצחק מרעלי, המאה ה-19, ביניהם מוצג גם הפייטן: רבי נתן בן יעקב בלחן.

¹⁴ א' בן סעדון, בחינות ספרותיות ביצירתו הפיוטית של רבי שמעון בן צמח דוראן, (הרשב"ץ) עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"ג.

¹⁵ נ' גלעד-לביא, הקינות האיטיות באלג'יר במאות הט"ו-י"ז: תכנים צורות וסגולות שירה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה. מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית של רבי נתן בן יעקב בלחן, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תש"ע.

¹⁶ ר' בוכריס-נויימן, שירי משפחת גבישון- מבוא ספרותי ומהדורה מדעית לשירתם של בני משפחת גבישון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ט.

¹⁷ מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית של רבי נתן בן יעקב בלחן, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תש"ע.

¹⁸ מחקר שעדיין נמצא בתהליך עבודה: המחקר של רות כהן ביתן שעוסקת באיסוף וכתיבה של הפייטן נתן גיאן גם הוא בן התפוצה האלג'יראית ובע"ה יצא לאור.

¹⁹ חשוב לציין כי המידע אודות חייו וזמן פועלו של בלחן מבוסס על: המידע (כגון: שם אביו) הנלמד מהפרטים שבלחן ציין בעצמו באקרוסטיכון של מקצת פיוטיו שבהם מצויה חתימתו, ומכתבי יד אשר מזוהים שהם על פי מנהג תלמסאן ושהם מצאנו מפיוטיו של נתן בלחן (ומהם נלמד למשל על עיר מוצאו: תלמסאן). כמו כן התווסף מידע גם ממה שכתב א"ר מרציאנו (ישורון, עמ' 55). החוקרים שעסקו בהיסטוריה היהודית של אלג'יריה ובפייטנים בני אלג'יריה במאות הי"ד-הי"ט, לא קידמו את המחקר על בלחן ולא הוסיפו מידע חדש על פייטן זה יותר ממה שכבר היה ידוע. עובדה זו מעצימה את הסקרנות אודותיו. עד אשר יתגלו מקורות חדשים שילמדו על תולדותיו של פייטן זה, אין לנו אלא לקבל את הדברים האמורים על אודותיו כהנחת מחקר שיש להשען עליה עד אשר יתגלו עובדות חדשות המבססות את ההנחה או דוחות אותה ומציעות הנחה אחרת המבוססת על עובדות מוצקות יותר.

לְמִדִּים מַחְתִּימַת²⁰ שְׁמוֹ וְשֵׁם אָבִיו – "אֲנִי נָתַן בֶּן יַעֲקֹב בִּלְחָן"²¹ – הַמְצוּיָה בַּמִּקְצֵת הַפְּיוּטִים, כְּדֶרֶךְ שֶׁהִיָּה נְהוּג בַּתְּקוּפָתוֹ.²²

מֵהַמְקוּרוֹת שְׁבָהם נִצְאָנוּ כְּתוּבִים פְּיוּטִי²³ אֲפֶשֶׁר לְלַמּוֹד כִּי נָתַן בִּלְחָן חֵי וּפְעַל בְּעֶרֶךְ מִסּוּפָה שֶׁל הַמָּאָה הִי"ז וְעַד לַמַּחְצִית הָרֵאשׁוֹנָה שֶׁל הַמָּאָה הִי"ח. פֶּרֶט בִּיּוֹגְרָפִי נוֹסֵף אוֹדוּתִיו הוּא הִיּוֹתוֹ בֶּן הָעִיר תְּלִמְסָאן.²⁴ בִּזְהָ הַדְּבָרִים מִתְּבַסְּסִים עַל שְׁנֵי כְּתָבֵי יָד מֵאוֹסֵף שְׁשׁוֹן²⁵: 646 ו-670 שְׁבָהם נִצְאָנוּ כְּמָה מִשִּׁירֵיו²⁶ וְשׁוֹיֵן בְּאֲשֶׁר אֵלֵיהֶם שֶׁהֵם עַל פִּי מְנַהֵג תְּלִמְסָאן²⁷. בְּנוֹסֵף לְאֵלָה יֵשׁ לְהוֹסִיף אֶת תִּיק²⁸ מֵרַעְלִי (מֵרַעְלִי, אֲסוּפָה)²⁹ שְׁבֵאֲרַכְיֹן הַמֵּרְכָזִי לְתוֹלְדוֹת הָעַם הַיְהוּדִי, אֲשֶׁר שִׁמַּשׁ אֶת א' מֵרַצִּיאַנּוֹ³⁰ בְּפֶרֶטִים אוֹתָם הוּא מוֹסֵר עַל הַפְּיּוּטָן, רַבִּי נָתַן בֶּן יַעֲקֹב בִּלְחָן.

מִקּוֹר הַיִּסְטוֹרִי חֲשׁוֹב הַמָּאִיר וּמֵרַחֵב מַעַט אֶת הַמִּידַע עַל אוֹדוּת חֵייו וְזִמְנֵן פְּעִילוֹתוֹ שֶׁל הַמְּשׁוֹרֵר, נָתַן בִּלְחָן³¹, הוּא מִכְּתָב הַתְּשׁוּבָה³² שֶׁכָּתַב הֶרֶב יַצְחָק מֵרַעְלִי לְאַבְרָהָם בֶּן

²⁰ עַל הַחֲתִימָה וְעַל אוֹפֵי הַחֲתִימָה רָאָה דִּיּוֹן, מ' עוֹבְדִיָה, מוֹרְשָׁתוֹ, עִמ' 117-120, הָעֵרָה 13 וְרָאוּ טַבְלָה עִמ' 120-122.

²¹ חֲתִימַת שְׁמוֹ וְשֵׁם אָבִיו מוֹפִיעָה בְּפְיוּטִים שֶׁלְהֵלֶךְ עַל פִּי סֵדֵר אֲי"ב שֶׁל שֵׁם הַפְּיוּט, רָאָה בְּמַהְדֻרַת הַפְּיוּטִים בְּתוֹךְ: מ' עוֹבְדִיָה, מוֹרְשָׁתוֹ הַפְּיוּטִית, חֶלֶק ב' וְכֵן בְּנִסְפַח א' – מִפְּתַח הַפְּיוּטִים עִמ' 469: 'אוֹחִילָה לְךָ צוֹר אֲדוֹן עוֹלָם': 'אֲפַצְחָה רוֹן וְצַהֲלָה': 'גּוֹמֵל חֲסִדִים הוּא': 'חֲתָן יֵהִי לְעַד שִׁמְךָ': 'יוֹנָה יִפֵּת עֵינַי'; 'נִבְחַר מִן לְאוּמִים'; 'עֲגֵד קְהִילָתִי': 'נִשְׂאֵא שְׁבֵט מִקּוֹר חֲכֵמָה': 'נִשְׁמַתִּי וְרוּחִי בִי': 'פַּצְחוּ אֲמוּנִים בְּרִנְנָה'; 'תּוֹרָה שֶׁם טוֹב עוֹלָה'. בְּפִיּוּט: 'נֵא אֱלוֹהִים חֵי הַחֲתִימָה: נָתַן יַעֲקֹב בִּלְחָן.

²² עַל הַחֲתִימָה וְאוֹפֵי הַחֲתִימָה רָאָה: פְּלִישֶׁר, שִׁירַת הַקּוּדֵשׁ, עִמ' 10; 127-129; הַבְּרַמּוֹן, תּוֹלְדוֹת, עִמ' 254-256 עוֹבְדִיָה, מוֹרְשָׁתוֹ הַפְּיוּטִית, עִמ' 117-120, וְכֵן טַבְלָה א' שֵׁם.

²³ הַמְקוּרוֹת כִּאֵן הַכוּוֹנָה לְכְּתָבֵי הַיָּד שְׁבָהם נִצְאָנוּ פְּיוּטִי שֶׁל נָתַן בִּלְחָן וְשִׁהִיוּ בְּסִיס לְעִבּוּדַת הַמַּחְקֵר לְשֵׁם קִבְלַת תּוֹאֵר דּוּקְטוֹר. רְשִׁימַת כְּתָבֵי הַיָּד מוּצָגָת מִן הַמּוֹקְדָם אֶל הַמְּאוּחָר. רָאָה: מ' עוֹבְדִיָה, מוֹרְשָׁתוֹ הַפְּיוּטִית, עִמ' 487-475 – בְּנִסְפָּחִים וְטַבְלָאוֹת ד-ז. כְּמוֹ כֵן רְשִׁימַת הַקְּטִלּוּגִים שְׁבָהם הִיוּ הַפְּנִיּוֹת לְפְיוּטִי שֶׁל נָתַן בִּלְחָן מִפּוֹרְטַת בְּפְרִיטִים הַבִּיבְלִיּוֹגְרָפִים לְהֵלֶךְ.

²⁴ עַל תְּלִמְסָאן כְּמֵרְכָז לְתִרְבוּת רוֹחֲנִית רָאָה: שׁוֹרְצֶפּוֹקֶס, אֶלֶף שְׁנוֹת, עִמ' 43-44; חֲזוֹן, הַשִּׁירָה בְּצַפ"א עִמ' 220; הַנִּי"ל, בֶּן מְשׁוֹרֵר, עִמ' 169 וְאֵילֶךְ; הַבְּלִין, אֶלְכֶלֶךְ, עִמ' 645-646: מ' עוֹבְדִיָה, מוֹרְשָׁתוֹ הַפְּיוּטִית, עִמ' 47.

²⁵ אֶת זֹאת נִיתֵן לְלַמּוֹד מֵהַמִּידַע שֶׁמִּסֵּר מִקְטֵלֵג כְּתָבֵי הַיָּד בְּפִתִּיחַ שֶׁל כְּתָב הַיָּד, לְפָנָי שֶׁהוּא (הַמְקֻטֵּלֵג) מִפְּרֵט אֶת אוֹפֵיו וְאֶת תְּכוּלָתוֹ. פְּרֵטִים אֵלָה לְמַד הַמְקֻטֵּלֵג מֵהַקּוּלוּפוֹן שֶׁל כְּתָב הַיָּד.

²⁶ אֶת שְׁמוֹת הַשִּׁירִים שֶׁנִּמְצְאוּ בְּכְתָבֵי יָד אֵלָה רָאָה, מ' עוֹבְדִיָה, מוֹרְשָׁתוֹ הַפְּיוּטִית, בְּנִסְפַח ב' עִמ' 471, עִמ' 473.

²⁷ אִם כְּתָבֵי יָד אֵלוֹ הֵם עַל פִּי מְנַהֵג תְּלִמְסָאן, הֵרִי לֹא מִן הַנִּמְנַע הוּא שֶׁהֵם נִכְתְּבוּ בְּעִיר תְּלִמְסָאן וְשֶׁהֵם מִיִּצְגִים אֶת מְנַהֵג הָעִיר.

²⁸ תִּיק, הַכוּוֹנָה לְאוֹתוֹ אֲרָגוֹ בּוֹ נִאֲסָפוּ מִכְּתָבִים וְרְשִׁימוֹת שְׁבָהם אֲסוּפַת הַתְּכַתְּבוּיּוֹת שֶׁל מֵרַעְלִי עִם מִכְּתָבִים שׁוֹנִים, מִכָּאֵן וְאֵילֶךְ יִקְרָא תִיק, כְּכִינּוּי לְאֲסַפַּת תְּכוּלַת הָאֲרָגוֹ, הַמוּגֹדֵר בְּסִימָן P/55.

²⁹ בְּמַהֲלֵךְ הַחִפּוּשׁ אַחַר מִקּוּרוֹת הַיִּסְטוֹרִיִּים לְאִיסוּף כָּל רְסִיסֵי שֶׁל מִידַע אוֹדוּת חֵייו וּפְעוּלָתוֹ שֶׁל נָתַן בִּלְחָן, הִגְעִיתִי לְתִיק מֵרַעְלִי וּבְתִיק זֶה נִעֲשֶׂתָה בְּדִיקָה מְדוּקְדָקַת שֶׁל תְּכוּלַת תִּיק מֵרַעְלִי.

³⁰ א' מֵרַצִּיאַנּוֹ סִיכֵם אֶת תּוֹלְדוֹת בְּחֲכָמִים מֵאֶלְגִּירִיָה מִיּוֹמֹת הַגְּאוּנִים וְעַד לְדוֹרֵנוּ, הוּא סִמֵּךְ אֶת קְבִיעָתוֹ עַל תִּיק מֵרַעְלִי P/55 שְׁבֵאֲרַכְיֹן הַמֵּרְכָזִי לְתוֹלְדוֹת הָעַם הַיְהוּדִי, שֵׁם הוּא כּוֹתֵב עַל נָתַן בִּלְחָן בְּסוּגְרִיִּים: חֵי בֵּין הַשְּׁנַיִם 1660-1730 וְעַל עִיר מְגוּרֵיו הִיּוֹא כּוֹתֵב: "כְּנֵרָאָה (!) מֵהָעִיר תְּלִמְסָאן", יִשְׁרוּן, עִמ' 55.

³¹ אֲמַנֵם שְׁמוֹ הַמֵּלֵא כְּפִי שֶׁהִצְגֵתִי אוֹתוֹ: הוּא רַבִּי נָתַן בֶּן יַעֲקֹב בִּלְחָן, אֵךְ מִכָּאֵן וְאֵילֶךְ, לְמַעַן הַקִּיצוֹר אֲכַתּוּב אֶת שְׁמוֹ וְשֵׁם מִשְׁפַּחְתּוֹ כֵּךְ: נָתַן בִּלְחָן.

³² מֵרַעְלִי, אֲסוּפָה. תִּיק הֶרֶב יַצְחָק מֵרַעְלִי הֵנוּ תִיעוּד הַיִּסְטוֹרִי עַל בְּנֵי דוֹרוֹ שֶׁל מֵרַעְלִי. הַתִּיק נִמְצָא בְּאֲרַכְיֹן הַמֵּרְכָזִי לְתוֹלְדוֹת הָעַם הַיְהוּדִי, יְרוּשָׁלַיִם. סִימָנוּ בְּאֲרַכְיֹן: P/55. בֵּין הַשָּׂאֵר, הַתִּיק מְכִיל גַּם חֲלִיפַת מִכְּתָבִים בֵּין יַצְחָק מֵרַעְלִי לְאֲנָשִׁים שׁוֹנִים. בְּתִיק זֶה נִמְצָא גַּם מִכְּתָב הַתְּשׁוּבָה שֶׁכָּתַב הֶרֶב יַצְחָק מֵרַעְלִי לְאַבְרָהָם בֶּן סַאמוֹן.

סאמון. בפתיח של המכתב מצוינים התאריך והתקופה בשנה שבה נכתב המכתב³³:
"בע"ה אלג'יר חי למטמונים שנת ה' ישמרך מכל רע לפק במ ואהבת לרעך כמוך".
כלומר הימים הם ימי ספירת העומר והתאריך הוא ג' באייר ה'תר"צ (1.5.1930)³⁴.
בגוף המכתב, בין שאר העניינים הנזכרים, עונה יצחק מרעלי על שאלה ששאלו
אברהם בן סאמון, וכך הוא כותב לו³⁵:

שמחתי עד מאד ידידי בהודיעך אותי כי מצאת קובץ פיוטים כ"י אשר בו
נמצאים שירים מרבינו מנדיל אבן זמרה ז"ל (על אודותיו ובע"ה במכתבי
הבא ארחיב את הדיבור עליו) מר' נתן בר יעקב בלח. והצגת אות
השאלה (!) בצד המשורר הזה האחרון. הנני להודיעך כי גם ממנו שירים
יקרים בידי. אמנם לא "בלח" שם משפחתו כ"א "בולחין" ופעמים יחתום
רק בלחן והוא הוא ר' נתן בן יעקב בלחן אשר הזכרת לשמו.

מהתכתבות זו ניתן להבין כי בידיו של אברהם בן סאמון היו מצויים פיוטים של נתן
בלחן, ובן סאמון, שהתקשה לזהות את הפייטן, שואל את מרעלי, שהיה בקי וידען
בתולדות השירה העברית באלג'יריה, האם הוא מזהה את המשורר? מתשובתו של
מרעלי למדים כי אכן מרעלי ידע במי מדובר וכי גם בידו היו מצויים שירים 'יקרים'
נוספים של נתן בלחן. עוד מוסיף מרעלי ומתקן את אברהם בן סאמון בדבר שמו
המדויק של המשורר: "נתן בולחין והנפוץ יותר הוא בלחן". פרטים אלה אשר נכתבו
בשנת 1930 מפיו של בקי ובר סמכא³⁶ הם פרטים חשובים היכולים לסייע בבירור
בקביעת זמנו וזמן פעילותו של נתן בלחן. מהשיח הנלמד מהתכתבות בין אברהם
בן סאמון ליצחק מרעלי ניתן ללמוד שהפייטן נתן בלחן יצר עניין וסקרנות בשנת
1930 בין המכותבים, עובדה שיש בה כדי ללמד שהיה פייטן מוכר וידוע בקהילתו,

³³ נוסח המכתב, ראה: מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, נספח ו' עמ' 527-530. מרעלי מזכיר את נתן בלחן בדף 3 של המכתב עמ' 529.

³⁴ התאריך הוא: י"ח למטמונים – מטמונים הוא כינוי לימי ספירת העומר שבהם מ"ט (ימים) מונים, כלומר מדובר ביום הי"ח לספירת העומר, שהוא ג' באייר. בשנה לבריאת העולם 'ה' ישמרך מכל רע' כשהאותיות הגדולות מציינות בגימטריה 630, שהיא שנת תר"צ לפ"ק, כלומר לפרט קטן, מבלי לציין את אלפי השנה (5000) ובמקרה שלנו ה'תר"צ), כפי שדרוש בציון שנה לפ"ק, כלומר לפרט גדול. הימים הם ימי ספירת העומר, שבהם מתו תלמידיו של רבי עקיבא משום שלא נהגו כבוד זה בזה והוא שקבע ש"ואהבת לרעך כמוך הוא כלל גדול בתורה". כלומר מדובר במכתב מהתאריך 1.5.1930.

³⁵ המכתב שממנו מובא ציטוט קטע זה, ראה לעיל הערה 32.

³⁶ על האיש יצחק מרעלי האיש ופועלו ראה: א' אלמליח, 'שריד משוררי ספרד באלג'יריה': א' חזן, 'פועלו הספרותי של יצחק מרעלי ותכניתו לכינוס השירה באלג'יריה', מ' עובדיה, הרצאה במסגרת יום עיון בנושא: 'דמויות ומהיגים בקהילת יהודי אלג'יריה' שנערך מטעם מרכז דהן, אוניברסיטת בר אילן בתאריך 4.6.2012.

שהרי שיריו היו בעלי תפוצה רבה ונמצאו בכמה כתבי יד ובכמה דפוסים³⁷. יש להניח שכתבי היד שהיו מצויים בידי המכותבים היו בני מאה שנה לפחות³⁸. דבריו של מרעלי חשובים ויש בהם כדי לשמש בסיס איתן להנחה באשר לקביעת זמנו של נתן בלחן, שהרי ידוע ש"י מרעלי עצמו היה בן לאחת המשפחות העתיקות והמכובדות באלג'יריה³⁹. הוא חי בין השנים 1867-1952 והיה בקי במקורות היהדות ובמנהגי ישראל וכן בעל ידיעות רבות על יהדות אלג'יריה ועל חכמיה, בייחוד בתחום השירה. כמו כן כתב מאמרים שסקרו את מורשת יהדות אלג'יריה⁴⁰. א' אלמליח מעיד עליו שהיה⁴¹: "שריד משוררי ספרד באלג'יריה"⁴². אולם מפעלו החשוב של מרעלי בכינוס שירתם של פייטנים⁴³ בני אלג'יריה לא הגיע לסיומו. חזן⁴⁴ מציין כי מרעלי היה מודע לגדולתם של פייטני אלג'יריה והתעתד להציג את שאר פייטני אלג'יריה כל אחד בקובץ מיוחד לו, ואף נתן שמות לקבצים שהיו כבר ערוכים ומסודרים⁴⁵, אך הוא לא זכה לכך.

זמן פעילותו וכתבתו של רבי נתן (בן) בר יעקב בלחן

כאמור הידיעות על חייו ועל זמן פעילותו הספרותית של רבי נתן בן יעקב בלחן מעורפלות. ההשערה כי נתן בלחן חי ופעל בערך מהמחצית השנייה של המאה הי"ז ועד למחציתה של המאה הי"ח מתבססת על הפרטים הכתובים במבואות של כתבי היד ובקולופון של כתבי היד, המיוחסים לתלמסאן⁴⁶, העיר שבה חי ופעל בלחן. תחילה אנסה לקבוע את זמן פעילותו של הפייטן על פי התיארוך המופיע בכתבי היד שבהם נמצאו פיוטים של המשורר ומהם אגיע למסקנה לגבי קביעת זמנו. כמו כן, כתבי היד

³⁷ על כך ראה, מ' עובדיה, מורשתו, נספח ב', עמ' 471-487, ונספח ג' עמ' 489-491.

³⁸ זאת ניתן ללמוד מתוך זמן הופעתם של כתבי היד שסימונם הקטלוגי: ששון 808, ליוורנו תלמוד תורה 133, נויבאואר 1184. ראה מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, נספח ב' עמ' 471, עמ' 473.

³⁹ א' אלמליח, מרעלי, ע', 48-47: א' חזן, מרעלי, עמ' 67-75.

⁴⁰ א' אלמליח, מרעלי, עמ' 54.

⁴¹ א' אלמליח, מרעלי, עמ' 44 ואילך.

⁴² מרעלי אסף את פיוטיהם של הריב"ש והרשב"ץ בקובץ 'צפנת פענח'. כן הוא אסף גם שירים ופיוטים של הרשב"ש ושל פייטנים בני אלג'יריה, והעתיק בכתב ידו קרוב לשבעים שירים של מנדיל אבי זמרה, בנוסף הוא היה משורר בעצמו וכתב קובץ שירים בשם: עת מלחמה ועת שלום. על כל אלה ראה הרחבה בתוך: הני"ל, עמ' 53-59; 67-79.

⁴³ רשימה ארוכה של פייטנים בני אלג'יריה מובאת ב: אלמליח, מרעלי, עמ' 69. בין שמות פייטני אלג'יריה המובאים שם מוזכר גם שמו של נתן בלחן; וראה חזן, מרעלי, עמ' 74-75.

⁴⁴ חזן, מרעלי, עמ' 73.

⁴⁵ שמות הקבצים: מזמרות הכסף, משכיות כסף, מזמרת הארץ, קול זמרה; מתוך: אלמליח, מרעלי, עמ' 69; וראה חזן, מרעלי, עמ' 74.

⁴⁶ כתב יד ששון 646, 670, ראה הערה 18 לעיל.

יוצגו על פי סדר זמן הופעתם מן המוקדם אל המאוחר⁴⁷. אציין כי את זמנו של כתב היד קבע המקטלג⁴⁸ של כתבי היד⁴⁹ על פי העדוה שהייתה כתובה בקולופון⁵⁰ של כתב היד. כאשר בכתב היד לא צוינה השנה, הגיע המקטלג לידי מסקנה על קביעת זמנו של כתב היד למאה הי"ז, הי"ח או הי"ט על פי השוואת כתב היד לכתבי יד דומים: בעלי מאפיינים דומים ומאותו אזור גיאוגרפי. להלן, יוצגו תחילה את כתבי היד שבהם צוינה בפירוש השנה שבה נכתב כתב היד ויצוינו שמות הפיוטים של הפייטן, נתן בלחן, שהופיעו בו. לאחר מכן יוצגו כתבי היד⁵¹ שבהם קבע המקטלג את המאה המשוערת שבה הם נכתבו, ולבסוף יוצגו קובצי הפיוטים שמהם הוצגו מפיוטיו של נתן בלחן⁵².

הפיוטים המיוחסים לרבי נתן בן יעקב בלחן נמצאו כתובים בכמה כתבי יד. תחילה יוצג כתב היד הקדום ביותר אשר מיוחס למאה הי"ז ואחריו יוצגו כל השאר לפי סדר הופעתם. הראשון הוא **כתב יד 808 מאוסף ששון** (כיום ידוע גם בשם: **Valmadonna 13A**), נקרא "ספר הפרשיות" וידוע גם בכינוי "קרובץ", ומיוחס ליהודי אלג'יריה⁵³. כתב היד ערוך בידי נהוראי בן סעדיה אזוביב והוא לכל המאוחר משנת התק"א ליצירה (1741)⁵⁴. חזן מציין⁵⁵ כי כתב יד זה משמר את המנהג המיוחד

⁴⁷ עלי לציין כי הדברים מבוססים על מסקנות שנלמדו מתוך כתבי היד שבמכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים הלאומי בירושלים. את זמנו של הפייטן קבעתי על פי התיארוך שהופיע בכתב היד ושאותו קבע המקטלג של כתבי היד כזמן כתיבת כתב היד. המקורות ששימשו אותי לפיוטיו של בלחן במהדורה זו הם: קטלוג 'אהל דוד', מאוסף ששון (ששון, אהל דוד); קטלוג אוקספורד בודליינה; וכמה קובצי פיוטים, שעל העובדות שבהם השייכות לעניינינו למדתי מדף השער שלהם. נוסף לכך נעזרתי גם ב'תיק מרעלי'; ומכל אלה למדעתי על זמנו ועל תקופתו של הפייטן. על אודות כתבי היד ואיפיונם ראה: מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, נספח ב- קטלוגים וקובצי פיוטים, עמ' 471-485.

⁴⁸ הדבר נמסר לי בעל פה מפיו של המקטלג במכון לתצלומי כתבי יד.

⁴⁹ בתחילת עבודתי במחקר על פיוטיו של נתן בלחן, בשנת 2003, תוך תהליך החיפוש אחר מידע על הפייטן במכון לתצלומי כתבי יד, שבבית הספרים הלאומי בירושלים, ותוך עיון ובדיקה בקטלוג הידני על פי כרטיסיות, בניסיוני להתחקות אחר מידע ראשוני על מקורות שבהם ניתן למצוא פיוטים של נתן בלחן, קיבלתי רשימה ממוחשבת, שהועתקה מהכרטיסת, של כותרים וכתבי יד, ובהם מידע אודות כתבי היד. המידע כלל: ציון מספר סידורי של כתב היד, מספר המיקרופיל, כותר, מקצוע, סוג הכתיבה, שנה, ספרייה שבה נמצא כתב היד, מידע על תוכן כתב היד, מצב כתב היד, קולופון, בעלות, שם המעתיק (אם רשום) ושמות המחברים (פייטנים ואו כותבי הפיוטים) הכלולים בכתב היד. תחת המילה קולופון רשום: המעתיק הראשון, השנה.

⁵⁰ קולופון הוא רשומה צורנית החותמת ספרים בחתימתו של הכותב, בדומה לפרטים המופיעים כיום בשערי הספרים. מעתיקי כתב היד הם שהמציאו את רשומת הקולופון לספריהם. במאה הטי"ו, כשהחלו המדפיסים הראשונים להפיץ את ספריהם, הם אימצו את המנהג הזה ונהגו גם הם לסיים אותם בהבאת קולופונים ולעתים עיטרו אותם. היום מתגאים בהבאת קולופונים סופרים מודרניים הפוזלים אל הספר העתיק, וכן מהדירים שונים שרוצים לשוות עתיקות למלאכתם, חובבי ספרים וסתם תלמידי חכמים הרוצים להתנאות בידיעותיהם.

⁵¹ ההפניות לכתבי היד הוצאו מתוך הקטלוגים המוצגים להלן, ברשימת הפריטים הביבליוגרפים ואחריהם מובאים קובצי הפיוטים.

⁵² על רשימת הפיוטים על פי מקורותיהם- כתבי יד וקובצי פיוטים ראה: מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, נספח ב' עמ' 471-485 נספח ג' עמ' 489.

⁵³ מתוך ההקדמה שנתן מקטלג כתב היד וכתובה בפתיח שלפני פירוט תוכן כתב היד (ששון, אהל דוד, כרך ב, עמ' 782-787); חזן, מנדיל, עמ' 147-148.

⁵⁴ סקירה קצרה על מהותו ואופיו של כתב יד ששון 808 ראה, מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, בנספח ב, בעמ' 473/4.

של יהודי אלג'יר, וייחודו שהוא מן הקדומים ביותר המציגים את מנהג אלג'יר כפי שנדפס אחר כך כמה פעמים בקרובץ המיוחד של יהודי אלג'יר. ידועות שלוש העתקות⁵⁶ נוספות שנעשו ממנו בשנים: 1772, 1865 ו-1902. בין הפיוטים המופיעים בכתב יד זה, אנו מוצאים גם את פיוטיו של רבי נתן בן יעקב בלחן⁵⁷: 'אפצחה רון וצהלה'; 'אשיר לאל בנעים'; 'חתן יהי לעד אל שומרך'; 'יונה יפת עין'; 'מה גדלו מעשיך'; 'נגדך יה עזי וזמרתיי'; 'נגדך צור מרומם'; 'נכספה נפש עניה'; 'נכספה נפשי וגם כלתה לך'; 'נס למשה בסיני'; 'נפשי הללי אל'; 'נצח לך נדרשי'; 'סנסן הנעימים' וישוכן ברום חביון'. כתב יד זה (ששון 808), הוא כתב היד הראשון שבקולופון שלו צוין זמן הנותן אומדן לזמן כתיבתו והוא סיוע חשוב לקביעת זמנו של הפייטן נתן בלחן.

תיארוך כתב היד לתקופה הקודמת לשנת 1741⁵⁸ מלמדת על זמנו של כתב היד, וממנו (מקביעת זמנו של כתב היד) ניתן לקבוע את זמנו של הפייטן לכל הפחות לזמנו של כתב היד, ואולי אף לזמן הקודם לכתיבת כתב היד בכמה עשורים (לפחות שלושה-ארבעה), שכן מעת שהפיוט יוצא מידו של הפייטן ועד להופעתו בכתב היד, הפיוט עובר תהליך של: חשיפה לקהל היעד, הכרה בנסיבות שבשלן הפיוט נכתב, הקראה או שירה של הפיוט בהזדמנויות שונות ובנסיבות שלכבודן נכתב. תהליך זה של הכרה והטמעה של הפיוט ועד ליבשלות⁵⁹ השיר והפיכתו ל"יצירה קלאסית" אינו מיידי עם כתיבת השיר. זהו תהליך בן כמה מרכיבים הנפרש לכל הפחות על שלושה עשורים ואף על יותר.

כתב היד השני⁶⁰ הוא **ליוורנו תלמוד תורה 133** על פי הקולופון זמן כתיבתו של כתב היד הוא שנת התק"ד (1743)⁶¹; כאן נמצאו שני פיוטים בחתימתו של נתן בלחן: 'אודה לאדוני צור גאוני' ו'נורא אל נדרשי'.

⁵⁵ חזן, מנדיל, עמ' 147-148: "על קדמותו של כתב היד מעיר יצחק מרעלי בסקירה מיוחדת שצורפה לכתב היד ונכתבה על סמך רישומים שונים בכתב היד ועל סמך ידיעות שהיו בידו: 'כתב יד ישן נושן בן 300 שנה לפחות כי בשנת התק"א (1741) ירש אותו זרחיה מרעלי בכלל כתובת אמו".

⁵⁶ על פי הקדמה שכתב המקטלג של כתב היד לפני פירוט שמות הפיוטים וכותביהם.

⁵⁷ פירוט שמות הפיוטים כפי שיוצגו בכתבי היד השונים, במחזורים ובמקורות נוספים יופיעו לפי סדר א-ב, על מפתח הפיוטים לפי סדר הופעתם ועימודם ראה: מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית נספח א, עמ' 469.

⁵⁸ ראה: מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, בנספח ב, עמ' 474 הערה 34

⁵⁹ על תיאור תהליך 'בשלותו' וקבלתו של שיר ראה: חזן, תורת השיר, עמ' 152-153.

⁶⁰ מכיל פיוטים למועדים, לברית מילה ולחתונה. כתיבה מערבית מרובעת, מכיל 233 דפים, נכתב כנראה בתוניס. בראשי הפיוטים (מעטים בלבד) צוין שם המחבר.

השלישי⁶² הוא כתב יד **אוקספורד בודליינה 1188** (קטלוג נויבאוואר). על פי הקולופון זמן כתיבתו שנת התק"ה (1745)⁶³. בין פיוטים המובאים כאן נמצאו גם פיוטים של נתן בן יעקב בלחן: 'בפה צח אפצח'; 'יה רצה קול אום'; 'נוצר חסד לאלפים' ו'נורא אל נדרש'.

עד כאן הוצגו שלושה כתבי היד שבהם נמצאו קולופונים המציינים את זמנם והם הבסיס לקביעת זמן פעילותו של הפייטן נתן בלחן. הפיוטים בחתימת שמו של הפייטן, רבי נתן בן יעקב בלחן, או לסירוגין: נתן בלחן בכתב יד המתוארך לשנת 1741 (המחצית הראשונה של המאה הי"ח) והופעת שיריו בשני כתבי יד האחרים הנ"ל מסייעים בקביעת זמנו של הפייטן לסופה של המאה הי"ז ועד למחצית הראשונה של המאה הי"ח. מכאן ואילך נוכל למצוא את שיריו בכתבי יד נוספים ובקובצי פיוטים בני אלג'יריה שיוצגו להלן, המעידים על התקבלותו כפייטן מוכר ובעל שם.

תפוצת שירתו של הפייטן רבי נתן בן יעקב בלחן

מלבד שלושת כתבי היד שתיארנו לעיל המלמדים על זמן פעילותו של הפייטן, אתאר להלן כתבי יד שונים המלמדים על תפוצתה של שירתו והתקבלותה בקרב יהודי צפון אפריקה בכלל ויהודי אלג'יריה בפרט. כתבי יד אלה, יוצגו על פי סדר כתיבתם, בציון המאה שאליה הם מיוחסים, כפי שנצמא ונכבת בקטלוגים השונים:

כתב יד⁶⁴ **אוקספורד בודליינה 1190**: קובץ פיוטים בן המאה הי"ז, בחיבור נמצאו גם פיוטים של רבי נתן בן יעקב בלחן, להלן: 'גומל חסדים הוא'; 'יונה יפת עין'; 'מה גדלו מעשיך'; 'נאור בחסדיך אם רצויה'; 'נוצר חסד לאלפים'; 'נורא אל נדרש'; 'נורא וצור פודה'; 'נכספה נפש עניה'; 'נשמתי ורוחי ביי' ו'פצחו אמונים ברננה'.

⁶¹ כשנתיים לפחות לאחר כתב יד ששון 808. על פי הקולופון של כתב היד: "ותהי השלמת הספר הזה יום ג' ארבעה ועשרים יום בחודש כסלו שנת התק"ד ליצירה".

⁶² בכתב יד זה בקשות ופיוטים, רובם מאת פייטנים מצפון אפריקה, שמות מחברי הבקשות מצוינים בראשי הפיוטים. הפיוטים והשירים מסודרים לפי מקאמים וכתב היד מחולק לחטיבות, בחלק העיקרי בקשות לימי חול ללא ייעוד מוגדר, בקשות לשבת ופיוטים לג' רגלים – לכל רגל הפיוטים בנפרד.

⁶³ כשנתיים אחרי כתב יד תלמוד תורה 133 וארבע שנים אחרי כתב יד ששון 808. על פי הקולופון של כתב היד: "יום שלישי עישור אחרון לחודש ניסן שנת חמשת אלפים וחמש מאות וחמש שנים לפרט היצירה".

⁶⁴ קובץ פיוטים בן המאה הי"ז, כתיבה מערבית, כתב היד מכיל 116 דפים, הבעלות: יצחק קנשינו.

כתב יד⁶⁵ **אוקספורד בודליינה 1194**: מיוחס למאות י"ז-י"ח בערך⁶⁶, ממנו נמצאו גם פיוטים של נתן בלחן, להלן: 'אפצחה רון וצהלה' 'יה צבאות': 'יונה יפת עין' 'מה גדלו מעשיך'; 'נאור בחסדיך אם רצויה' 'נגד קהילתי'; 'נגד צור מרומם'; 'נוצר חסד לאלפים'; 'נורא אל נדרש'; 'נכספה נפש עניה'; 'נכספה נפשי וגם כלתה לך'; 'נפשי הללי אל'; 'נצח לך נדרש'; 'נשמתי ורוחי בי'; ו'שוכן ברום חביון'.

כתב יד⁶⁷ **ששון 646**: נכתב במאה הי"ח וכתוב על פי מנהג תלמסאן, ובו מופיעים גם פיוטים של נתן בלחן, להלן פיוטי רשות ל'ברכו': 'נגד צור מרומם'; רשות ל'ישתבח'; פיוטים ל'קדיש'; פיוטים ללא נושא מוגדר; פיוטים לחתנים, ובהם הפיוט 'אלוהים נשגב לבדו' שכתב נתן בלחן; פיוטים לעולים לתורה, ובהם: 'אשכול הכופר' ו'בפה צח אפצח' פיוטים לסיום המשנה; פיוטים לקריאת המגילה, ובקשות ובהם הפיוט 'נורא אל נדרש'.

כתב יד⁶⁸ **ששון 670**: זמן כתיבתו מיוחס למאה ה'י"ח, בכתב יד זה נמצאו גם פיוטים של רבי נתן בן יעקב בלחן, להלן: 'אלוהים נשגב לבדו', 'אשכול הכופר', 'בפה צח אפצח' 'יה צבאות' 'נגד צור מרומם' 'נכספה נפש עניה', 'סנסן הנעימים' ו'קול בנעים זמירות'.

כתב יד⁶⁹ **בניהו צ 3**: מיוחס למאה ה'י"ח מכיל פיוטים על פי מנהג תלמסאן, בכתב יד זה נמצא הפיוט 'מה גדלו מעשיך' בחתימת המחבר נתן בלחן.

ראוי לציין כי פיוטים של נתן בלחן נמצאו בכתבי יד מאוחרים מתקופתו עובדה שיש ללמוד ממנה על תפוצת שירתו. למרות מיעוט הפרטים אודותיו, העובדה שפיוטיו הופיעו בכתבי יד מאוחרים מתקופתו מאששת את עובדת היותו – גם אחר תקופתו –

⁶⁵ כתיבה מערבית, כתב היד מכיל 147 דפים.

⁶⁶ אם כי המקטלג קבע את זמנו של כתב יד זה למאה הי"ז-י"ח ולכאורה אין הוא תורם לקביעת זמנו של בלחן; בכל זאת בחרתי להציגו בכתבי היד, כדי ללמד על תפוצתה של שירתו והתקבלותה בקרב יהודי צפון אפריקה בכלל ויהודי אלג'יריה בפרט.

⁶⁷ כתב יד מכיל פיוטים לתפילה, כתב היד נכתב במאה הי"ח וכתוב על פי מנהג תלמסאן. כתב היד מכיל 220 עמודים, ובהם פיוטים הנחלקים לנושאים שונים: פיוטים לברית מילה; פיוטים לתפילין; פיוטי רשות ל'ברכו'. מאחר ופיוטיו של נתן בלחן מפורזים בכתב יד זה לפי חלוקה לנושאים הפירוט לעיל לא הושמטו שמות הנושאים כפי שנעשה בכתבי היד האחרים, זאת כדי לא לפגוע ברצף ובאותנטיות של המידע המוצג במבוא לכתב היד.

⁶⁸ מכיל פיוטים ליטורגיים על פי מנהג תלמסאן, כתיבה מערבית, זמן כתיבתו מיוחס למאה ה-18, בו 156 עמודים הנחלקים לנושאים שונים: פיוטים למילה, פיוטים לעיסור תפילין, פיוטי רשות, פיוטים, מצהלות חתנים, פיוטים לפני נשמת ופיוטים לאירועים מיוחדים: פיוטים לסיום המשנה, פיוטים לחגים ולמועדים, פיוטי בקשות. כן מצוי שם אינדקס.

⁶⁹ זמן כתיבתו מיוחס למאה ה-18, כתוב כתיבה מערבית מרובעת. הפיוטים מסודרים לפי הטאבאע, בדומה לסדר שבספר 'שירי זמרה' (ליוורנו תרל"ב). בראשי הפיוטים מופיע הספר ושם המחבר על-פי אקרוסטיכון.

כפייטן מוכר וידוע, ראוי ובעל שם. להלן יוצגו כתבי יד וקובצי פיוטים המאוחרים ללא ספק מתקופתו ושבהם נמצאו שירים של נתן בלחן.

כתב יד שוקן 05386⁷⁰: על פי הערות המקטלג⁷¹ נכתב כי כתב יד זה הנו אסופת פיוטים מאת פייטנים בני צפון אפריקה⁷², מיוחס למאה ה

י"ט בין מחברי הפיוטים נמצאו גם פיוטים של נתן בלחן, להלן: 'אוחילה לך צור אדון עולם'; 'אלוהים גאון עוזנו'; 'אערוך דברים חמודים'; 'אפצחה רון וצהלה' יה צבאות'; 'יונה יפת עין'; 'יוצרי אבי וסלח'; 'יתגדל שמו בשיר'; 'מלאכי רום כתרו יתנו'; 'נא אלוהים חי'; 'נאור אדיר ונעלה'; 'נבחר מן לאומים'; 'נגד קהילתי'; 'נודה יה שוכן מעוני'; 'נוצר חסד לאלפים'; 'נורא אביר יעקב'; 'נורא וצור פודה'; 'נורא תהלות'; 'נכספה נפש עניה'; 'נכספה נפשי וגם כלתה לך'; 'נשיא שבט מקור חכמה'; 'פצחו אמונים ברננה'; 'שוכן ברום חביון' ו'תורה שם טוב עולה'.

כתב יד⁷³ ששון 648: מיוחס למאה ה-19 ובו גם מפיוטיו של נתן בלחן, להלן: 'אשכול הכופר'; 'בפה צח אפצח'; 'מה גדלו מעשיך'; 'נגדך צור מרומם'; 'נורא אל נדרש' ו'סנסן הנעימים'.

כתב יד⁷⁴ ששון 666: מיוחס ליהודי צפון אפריקה ונכתב במאה ה-19 בכתיבה מערבית.

⁷⁰ חשוב לציין כי לגבי כתב יד זה נעשתה סקירה (מיפוי) במפעל לחקר הפיוט ושירת הקודש שבאוניברסיטת בר אילן, שסיכמו להלן: כתב היד כולל כ-300 פיוטים, כ-20 מהם מטושטשים, כמאה מהם מופיעים עם שם מלא, כ-170 ללא שם. הקובץ נראה קדום, קצת לאחר ר' ישראל נג'ארה. כ-50 מתוך הפיוטים מיוחסים למשוררים שחיו עד זמנו של ר' ישראל נג'ארה, אך מרבית הפיוטים מאוחרים יותר. מהם נמצאו 6 פיוטים של מנדיל, 13 של נתן בלחן (אני מצאתי 24, ראה פירוט: מ', עובדיה, מורשתו הפיוטית, טבלה ח עמ' 478, ו-6-9 פיוטים של יוסף כספי. בקובץ בולטת היעדרותם של פיוטים שנכתבו על ידי פייטני מרוקו מן המאה ה-17 ואילך, למשל פיוטי רבי יעקב בן צור (יעב"ץ). בסיכום המיפוי נכתב כי ייתכן שכתב יד זה הוא מלפני המאה הי"ח. הנחה זו מתחזקת גם ממצב כתב היד, שחלק מדפיו ניטשטשו לחלוטין. סוג הכתיבה מערבית, בראשי הפיוטים מופיע סוג הפיוט, על פי רוב מצוין "פיוט" בלבד. במקצת הפיוטים מופיע סוג הלחן של הפיוט, לעתים מופיע גם שם המחבר ולעתים רחוקות גם הייעוד (חתונה, ברית מילה וכדו'). המיפוי נמסר לד"ר מפרופ' א' חזן כבר בתחילת המחקר. כאן הוצגו סיכום הדברים כפי שנמצא במיפוי.

⁷¹ בידי רשימה שנתן לי ד"ר בנימין ריצ'לר, ששימש כמנהל המכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים הלאומי בירושלים. הרשימה כוללת מידע על כמה כתבי יד שבהם מופיעים מפיוטיו של נתן בלחן.

⁷² כתב היד הוא בן המאה הי"ט, בן 143 דפים, דפים רבים אוכלו בגלל הדיו, הפיוטים מסופררים, בראשי הפיוטים מצוין סוג הפיוט ועל פי רוב מצוין 'פיוט'. לעתים מופיע שם המחבר ולעתים גם הייעוד, כתב היד כולל גם פייטנים ספרדיים, פיוטים אחדים כתובים בעברית ובערבית, בליווי הערות שוליים בשתי הכתיבות. בראש כמה מן הפיוטים צוין גם הלחן על פי פיוט בעברית או על פי שיר בערבית.

⁷³ מיוחס למאה ה-19, ובו 194 עמודים הכוללים שירים ליטורגיים המיוחסים ליהודי צפון אפריקה. כתיבה מערבית וכולל דף ראשון ודף אחרון הכתובים בערבית.

כתב יד⁷⁵ **בניהו צ 22**: זמן כתיבתו מיוחס למאה הי"ט, בכתב זה נמצאו גם שלושה פיוטים בחתימתו של נתן בלחן: 'אודה לאדוני צור גאוני'; 'מה גדלו מעשיך' ו'נורא אל נדרש'.

בנוסף לכל הנ"ל, בלוח הפייטנים שבאוצר השירה והפיוט (דוידזון, אוצר), בין שמות הפייטנים ששמו פותח באות נ', מופיע גם השם 'נתן בלחן'⁷⁶ ופירוט רשימה של שלושה עשר פיוטים משלו⁷⁷ ואלה הם: 'אודה לה' צור גאוני'; 'גומל חסדים הוא'; 'יה רצה קול אום'; 'יה צבאות'; 'יונה יפת עין'; 'מה גדלו מעשיך'; 'נאור בחסדך אום רצויה'; 'נוצר חסד לאלפים'; 'נורא וצור פודה'; 'נכספה נפש עניה'; 'פצחו אמונים ברננה'; 'שוכן ברום חביון'.

כסיכום ביניים נאמר שהעובדה כי שמו של הפייטן, נתן בלחן, כבר נזכר ונכתב בכתבי יד משנת 1741, 1743, 1745 ובכתבי-יד מאוחרים עד המאה הי"ט ובקובצי פיוטים מודפסים⁷⁸, וכן מדבריו של יצחק מרעלי⁷⁹ אשר כתב והזכיר שנתן בלחן כתב "שירים יקרים", ניתן אפוא לקבוע ולומר שכל הנתונים האלה מבססים את קביעת זמן פעילותו של נתן בלחן לסוף המאה הי"ז ועד למחציתה של המאה הי"ח; זמן המתקרב במידת מה לקביעתו של מרציאנו שקבע⁸⁰ את זמנו של בלחן למחצית השנייה של המאה הי"ז ועד לתחילתה של המאה הי"ח, 1660-1730. על סמך כל המקורות שהוצגו לעיל, נראה לאחור או להקדים את זמנו של הפייטן בעשור עד שני עשורים מקביעתו של מרציאנו. אם כתב היד הראשון המתוארך⁸¹ היה של יודה (יהודה) מרעלי שנפטר ב-1741, כנראה נכתב או נרכש כמה שנים קודם. נוסף לכך הזמן הדרוש לפייטן להיעשות למקובל ומוכר מאז החל לכתוב לראשונה ועד

⁷⁴ כתב היד מחולק לנושאים על פי סדר העמודים שבו: פיוטים שונים, פיוטים להבדלות ובהם נמצא הפיוט 'יה רצה קול אום' של רבי נתן בן יעקב בלחן, פיוטי אזהרות לשבת הגדול, פיוטים ל'ציהיר של פסח', פיוטי רשות ל'הפטרה', פיוטים ל'תיקון הטל ליום ראשון של פסח', פיוטים ל'ציהיר ליום שני של פסח', פיוטי רשות להפטרה ליום שני של פסח' שכתב סעדיה אבן דנאן, פיוטי הפטרות בליווי תרגום בארמית ובערבית, פיוטי 'שרח עשר כלאמת' (בערבית), פיוטים להושענות לסוכות וסדר 'תיקון הגשם', וספר 'הרעשים והרעמים'.

⁷⁵ כתיבה מערבית מרובעת ורהוטה, הפיוטים מסודרים לפי תחנותיהם בסדר א"ב.

⁷⁶ דוידזון, אוצר, ד, עמ' 453, טור ג.

⁷⁷ כולל מראי מקום למיקומם ב'אוצר השירה'. שם הם מסודרים על פי סדר א"ב בציון: סימן החתימה של הפיוט, הספר שבו הפיוט מופיע; העמוד או סימן הפיוט בספר; מקום ההדפסה.

⁷⁸ כפי שפירטנו כבר לעיל, ראה פירוט באיזכור הפריטים הביבליוגרפיים בהמשך.

⁷⁹ המצוטטים לעיל בעמ' 4.

⁸⁰ כפי שכבר הוזכר לעיל, מרציאנו, ישרון, עמ' 55.

⁸¹ כתב יד ששון 808 או בשמו הנוסף vakmadonna 13A מאוסף ששון.

לכתיבת שיריו בכתב היד⁸² הוא כמספר עשורים (כ-30 שנה), וכך אנו מגיעים לשנת 1700 בערך, השנה שבה החל הפייטן להפיץ את שיריו. אם נניח כי החל להתפרסם בהיותו כבן 20-30 הרי על פי חישוב זה הוא נולד בין השנים 1670-1680.⁸³

על כל אלה נוסף ונציין דברים שבדפוס: **כתב העת 'אוצר טוב'** מהשנים תר"מ-תרמ"א (1880)⁸⁴ הביא כחלק מ'נחלת שד"ל' את "לוח הפייטנים והפיוטים" שכתב שד"ל (מצג את רשימת שמות הפייטנים ע"פ סדר א-ב). באותו נ' בלוח זה הוצגה רשימת פיוטים⁸⁵ של נתן בלחן: 'גומל חסדים הוא'; 'יה רצה קול אום' 'יונה יפת עין'; 'מה גדלו מעשיך'; 'נאור בחסדך אום רצויה'; 'נוצר חסד לאלפים'; 'נורא אל נדרש'; 'נורא וצור פודה'; 'נכספה נפש ענייה סוערה'; 'פצחו אמונים ברננה' ו'שוכן ברום חביון'.

הקובץ⁸⁶ **שבחי אלוהים**: יצא לאור בוהראן בשנת תר"מ (1880). כאן מצאנו ארבעה פיוטים, שלושה בחתימת "נתן בלחן חזק": 'אודה לאל חי' 'אלוהים נשגב לבדו'; 'יה צבאות'; ואחד 'קול דודי הנה זה בא' בחתימת 'אני נתן חזק נתן'.

הקובץ⁸⁷ **שבחי צדיקים**: נדפס לראשונה בגרבה בשנת תר"מ (1880). הודפס מחדש⁸⁸ על ידי ר' עמראן צבאן בגרבה בשנת תש"ח (1948). בקובץ זה נמצאו שלושה פיוטים בחתימתו של בלחן: 'אפצחה רנה ותודה' 'מה גדלו מעשיך' ו'נורא אל נדרש'.

הקובץ⁸⁹ **שיר יזירות**: יצא לאור על ידי חיים זריהן בשנת 1931. בקובץ זה מצויים ארבעה מפיוטיו של נתן בלחן: 'חתן יהי לעד אל שומרך'; 'יה רצה קול אום'; 'נורא אל נדרש' ו'קול דודי הנה זה בא'.

⁸² כתב יד 808 מאוסף ששון; ליוורנו תלמוד תורה 133; וכתב יד אוקספורד בודלינה 1188 (קטלוג נויבאוואר).

⁸³ גם בחישובי שלי עשויה להיות טעות של עשור לכאן או לכאן. מכל מקום ברור כי בהשערתו של מרציאנו אין טעות קרדינלית. וראה לעיל עמ' 3 הערה 23.

⁸⁴ על סיפור כתב העת 'אוצר טוב' ראה, מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, עמ' 482.

⁸⁵ הרשימה כפי שהיא מוצגת ב'אוצר טוב' אינה מובאת על פי סדר א"ב ואני ביכרתי להציגה בסדר א"ב. ראה: מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, עמ' 482-483.

⁸⁶ מכיל בקשות ותחינות, נ' קרסנטי ההדירו.

⁸⁷ בקובץ זה פיוטים כמנהג גרדאיא.

⁸⁸ המהדורה משנת 1948 היא המהדורה החמישית על פי הכתוב בדף השער של הספר: "...וכבר נדפס זה שלוש גם ארבע, וחזרו לבית הדפוס מהעדר מציאותם ללקוחות".

⁸⁹ הקובץ מכיל בעיקר ברכות סביב מעגל החיים. בקובץ זה מופיע גם הפיוט 'מי כמוך' שחיברו רבי מסעוד צירמון והמספר ומתאר את הנס שנעשה ליהודים בוהראן, כאשר סיפור הנס כתוב בערבית יהודית.

מקומם של פיוטי נתן בלחן לא נעדר מקבצים מאוחרים בני זמננו. בקובץ **אעירה שחר** בעריכת הרב שושנה שנדפס בתשל"ט – שהוא גלגול מחודש של הקובץ **שיר ידידות**⁹⁰ – נמצאו שלושה פיוטים מנוקדים ומפורשים מפרי עטו של נתן בלחן: 'יה רצה קול אום' 'נורא אל נדרש' ו'קול דודי הנה זה בא'.

לסיכום, הופעתם של פיוטי בלחן במספר רב של כתבי יד ושל קובצי פיוטים מלמדת על תפוצתם ועל שכיחותם של הפיוטים⁹¹. פרטים אלה יש בהם כדי להעיד על פייטן פעיל ומוכר, ראוי ובעל שם, שכתב שירה ליטורגית מגוונת, ומסתבר שהיה פייטן מקובל ובעל מעמד בקהילתו ויש לשער כי השפעתו על קהל מאמיניו הייתה רבה. שיריו אשר נכתבו והודפסו בקובצי פיוטים ובמחזורי תפילה מאוחרים בני זמננו⁹², הם ההוכחה לתרומתו לפיתוח השירה, כצויד בדרכם וממשיך את מסורתם של משוררי ספרד. כתיבתו משופעת בהדים לאירועי התקופה שבה הוא חי⁹³. אירועים אלה רמוזים ומאוזכרים אגב ציון אירועים היסטוריים מעברו של עם ישראל, כגון יציאת מצרים, נס חציית הים, בחירת העם, מתן תורה ועוד⁹⁴. סה"כ הוצגו ארבעים ושישה פיוטים⁹⁵ מוהדרים, מנוקדים ומפורשים. בכלל זה המיקום בכתב היד⁹⁶

⁹⁰ מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית, ראה נספח ב, עמ' 486 בקובצי השירה שיר ידידות (א) ו אעירה שחר.

⁹¹ רשימת הפיוטים על פי המקורות השונים ובסדר א"ב מוצגת הנ"ל, בנספח ג' שבעמ' 489.

⁹² שניים מפיוטיו התפרסמו בשיר ידידות ובקובצי תפילה נוספים, ראה, הנ"ל בנספחים בטבלאות ט-טו.

⁹³ אירועי התקופה באים לביטוי במרבית פיוטיו, והוא עושה זאת תוך פנייתו לקב"ה להציל את העם מידי השלטון הזר שהתעלל וניצל את מצבם של היהודים ופגע בהם, וכן תוך בקשה לנקום בעמים שאותם הוא מרבה לכנות 'זדים', 'קמים' ו'גויים'. כדי להמחיש את דבריו וכדי לתת להם תוקף, הוא מייסד את בקשתו על אזכור של אירועים מקראיים שקרו לעם ישראל בעת שהיו במצרים ומשווה זאת לקורות את עמו בזמנו.

⁹⁴ על כך ראה מ' עובדיה, מורשתו, בהסבר המצורף לכל פיוט המביא תשתיות מקראיות ומקורות נוספים שעל פיהם נכתב הפיוט.

⁹⁵ רשימת הפיוטים ושמותיהם מפורטת על פי כתבי היד וקובצי המחזורים, בתוך: מ' עובדיה, מורשתו, בטבלאות המפורטות ובנספחים שבסוף העבודה.

⁹⁶ מ' עובדיה, מורשתו, נספח ג, עמ' 489-491.

פרטים ביבליוגרפיים

קטלוגים

Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Supplement to Addena and Corrigenda to volume 1, Oxford 1190.

אוקספורד, קטלוג

י' דאוידזאן, **אוצר השירה והפינט**, א-ד, נויארק תרפ"ה-תרצ"ג.

דוידזון, אוצר

A. Neubauer, Catalogue of the Hebrew Manuscripts, 1, Oxford 1906.

נויבאואר, קטלוג

D.S. Sasoon, Ohel David, Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts, London 1932.

ששון, אהל דוד

קובצי פיוטים

ח"ר שושנה (מהדיר), **אעירה שחר**, א-ב, באר שבע תשל"ט-תשמ"ג.

אעירה שחר

נ' קראסנטי (מהדיר), **שבחי אלוהים**, ווהראן תר"ם.

שבחי אלוהים

ע' צבאן (מהדיר), **שבחי צדיקים**, גירבא תש"ח.

שבחי צדיקים

ח' אפרייאט, ד' אלקיים, ח' בן עטאר וד' יפלח (עורכים), **שיר יידידות**, מראכיש תרפ"א.

שיר יידידות (א)

ח' זריהן (מהדיר), **שיר יידידות, שירים ותשבחות פיוטים ובקשות**, תלמסאן 1932.

שיר יידידות (ב)

מחקרים

- אלמליח, הקדושים
א' אלמליח, "הקדושים אשר באלג'יריה- הקדוש של תלמסאן", **עדות: רבעון לפולקלור ואנתולוגיה**, שנה ב, (תש"ז 9 עמ' 201-211).
- אלמליח, מרעלי
א' אלמליח, "שריד משוררי ספרד באלג'יריה – הרב יצחק מרעלי", **חמדת ישראל – קובץ לזכרו של מרן חיים חזקיהו מדיני** (בעריכת א' אלמליח), ירושלים תש"ו, עמ' 34-66.
- בוכריס-נוימן, גבישון
ר' בוכריס-נוימן, **שירי משפחת גבישון – מבוא ספרותי ומהדורה מדעית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ט.
- בן סעדון, בן צמח
א' בן סעדון, **בחינות ספרותיות ביצירתו הפיוטית של רבי שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ 1361 1444)**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג.
- גלעד-לביא, הקינות
נ' גלעד-לביא, **הקינות האישיות באלג'יר במאות ה"ז-י"ז: תכנים, צורות וסגולות שירה**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ה.
- הירשברג, תולדות
ח"ז הירשברג, **תולדות היהודים באפריקה הצפונית**, א-ב, ירושליים תשכ"ה.
- ויינשטיין, אלג'יר (א)
מ' ויינשטיין, "קהילת אלג'יר וחכמיה במאות ה"ז-י"ז", **בר-אילן**, יד-טו (תשל"ז), עמ' 139-158.

מ' ויינשטיין, "חכמי קהילת אלג'יר במאות הט"ז-י"ז", קו לקו: מחקרים על יהדות המג'רב (בעריכת מ' עמאר), ירושלים תשמ"ג, עמ' 33-49.	ויינשטיין, אלג'יר (ב)
מ' ויינשטיין, הקהילות היהודיות באלג'יר בין השנים 1300-1800 , עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ה.	ויינשטיין, הקהילות
א' חזן, השירה העברית בצפון אפריקה , ירושלים, תשנ"ה.	חזן, השירה בצפ"א,
א' חזן, השירה העברית באלג'יריה , לוד תשס"ט.	חזן, השירה באלג'יריה
א' חזן, "פועלו הספרותי של רבי יצחק מרעלי ותכניתו לכינוס השירה והפיוט באלג'יריה", פעמים , 91 (תשס"ב), עמ' 65-78.	חזן, מרעלי
א' חזן, "מספרד לשלוחותיה, מורשת השירה בגלגוליה", פעמים , 26 (תשמ"ו), עמ' 46-52.	חזן, שלוחות
א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי , ירושלים תשמ"ו.	חזן, תורת השיר
ש"ד לוצאטו, "לוח הפייטנים", נחלת שד"ל [בתוך: אוצר טוב , תר"מ-תרמ"א (1880)], ברלין, עמ' 1-106.	לוצאטו, לוח
י' מרעלי, p/55 (תיק מרעלי), הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.	מרעלי, אסופה
י' מרעלי, "צפנת פענח – פליטת שירי הריב"ש והרשב"ץ", קובץ על יד , ז (תרנ"ו-תרנ"ז), עמ' 1-47.	מרעלי, צפנת
א"ר מרציאנו, מלכי ישורון ושבחי חכמי אלג'יריה , ירושלים תש"ס.	מרציאנו, ישורון

עובדיה, מורשתו הפיוטית, מ' עובדיה, מורשתו הפיוטית של רבי נתן בן יעקב
בלחן, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אונברסיטת
בר-אילן, רמת-גן, תש"ע.

S. Schwarzfuchs, **Tlemcen, Mille ans d'histoire d'une** שוורצפוקס, אלף שנות
communauté juive, Paris 1995.

א"נ שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה,
תל-אביב תשל"ד.